

Marta Gliniecka

Akademia Pomorska w Słupsku

ANALIZA FOTOGRAFII JAKO MATERIAŁÓW ZASTANYCH NA PRZYKŁADZIE JAKOŚCIOWYCH BADAŃ BLOGÓW NASTOLATKÓW

Intensywny rozwój nowych mediów zapoczątkował zwrot wizualny w kulturze. Jesteśmy otoczeni obrazami. To nie tylko kolorowe okładki gazet, witryny sklepowe, tabloidy i reklamy, ale również zdjęcia dostępne na ekranach telefonów komórkowych czy tabletów. Małgorzata Bogunia-Borowska [2012] zauważa, że żyjemy w foto-społeczeństwie, co sprawia, że stajemy się nie tylko odbiorcami komunikatów wizualnych, ale też kreatorami obrazów. Według Sławomira Magali [za: Sztompka 2012], człowiek robiący zdjęcie spogląda nie tyle przez obiektyw aparatu, co przez *subiektyw* własnych przeżyć i doświadczeń, które narzucają mu określone ramy interpretacyjne. Każdego dnia miliony zdjęć są udostępniane na portalach społecznościowych czy blogach. Warstwa wizualna stwarza badaczom nowe możliwości poznania. Można powiedzieć, że fotografie cyfrowe stają się cennymi dokumentami życia codziennego. Dariusz Kubinowski podkreśla, że „fotografia i film (wideo) stwarzają nowe możliwości konstruowania alternatywnych reprezentacji danych” [2011, s. 255].

W badaniach jakościowych fotografia wykorzystywana jest na różne sposoby. Materiały wizualne mogą służyć zarówno prezentacji wyników, jak i zbieraniu danych empirycznych. Krzysztof Konecki [2005, s. 45] wymienia cztery strategie badawcze z użyciem fotografii:

- aktywne fotografowanie,
- analizę fotografii jako materiałów zastanych,

- połączeniu obu powyższych strategii,
- fotografię jako ilustrację wyników badań.

Fotografie mogą być pretekstem do snucia osobistych refleksji na różne tematy. Będąc świadkiem różnych sytuacji nie tylko zdajemy z nich relację, pojawia się także refleksja na temat doświadczanych zdarzeń. Marianna Michałowska proponuje pojęcie foto-tekstów, które stwarzają możliwość opowiadania o świecie, a jednocześnie pomagają w rozpoznawaniu jego sensów. Definiuje foto-tekst jako „intencjonalnie wytworzoną konstrukcję, odnoszącą się do fotograficznych obrazów materialnych obiektów, reprezentującą kulturowe znaczenia i indywidualne doświadczenia odbiorców“ [2012, s. 12]. Strategie badawcze z wykorzystaniem fotografii mogą być pomocne w różnych podejściach badawczych (m.in. etnograficznych, biograficznych). Marek Ziemia [2013, s. 64] wymienia określone obszary tematyczne zdjęć, takie jak:

- spędzanie czasu wolnego (zakupy, galerie handlowe, podróże zagraniczne);
- wiara i religijność (pielgrzymki, rekolekcje);
- otoczenie przebiegu życia (przedmioty codziennego użytku, miejsce zamieszkania czy ubiór).

Z kolei Danuta Lalak i Aneta Ostaszewska podkreślają, że fotografia „może posłużyć jako równorzędne dla tekstu źródło wiedzy o życiu pojedynczego człowieka, jego indywidualnych doświadczeniach i przemianach” [2016, s. 197].

Współczesny człowiek coraz częściej wykorzystuje obraz jako formę autoekspresji. Szczególnie nastolatki dokumentują niemal każdą chwilę swojego życia. Przenośne archiwizatory zdarzeń w postaci telefonów komórkowych pozwalają im uwieczniać ważne dla nich miejsca i osoby, a nieskończona ilość selfie pokazuje, w jaki sposób chcą być postrzegani. Autoportrety fotograficzne nie są przypadkowe i często służą autokreacji. Ze względu na społeczne oczekiwania i medialne wzory, takie zdjęcia najczęściej robią młode kobiety i nastolatki.

Tworzenie opowieści autobiograficznych z wykorzystaniem zdjęć czy materiałów wideo staje się czymś powszechnym. Stąd też w ramach własnego projektu badawczego, który stanowił podstawę mojej dysertacji doktorskiej [Gliniecka 2018], postawiłam pytanie, jakie multimedialne opowieści konstruują nastolatki w blogach oraz jaki nadają temu sens? Interesowały mnie tematy i formy ekspresji z wykorzystaniem cyfrowych środków wyrazu, jak również strategie autoprezentacji. Analizowałam posty nastolatków zawierające fotografie oraz materiały wideo. Na

potrzeby artykułu ograniczę się do omówienia przykładów z wykorzystaniem analizy zdjęć.

Foto-teksty w blogach nastolatków – przykłady analizy zdjęć

W prowadzonym przeze mnie projekcie badań jakościowych (podejście autobiograficzne) posłużyłam się analizą fotografii jako danych zastanych. Do analizy wybrałam 12 blogów nastolatków, które zostały wyróżnione w 2014 i 2015 roku w prestiżowym konkursie Blog Roku, organizowanym przez serwis Onet. Analizowałam publikowane materiały od 2015 roku przez kolejne dwa lata (2015-2017). Autorzy blogów, którzy zostali wyróżnieni w konkursie Blog Roku Onet 2014 (dziewczęta) i 2015 (chłopcy), byli w wieku od 14 do 19 lat. Wybór blogów zgłoszonych oficjalnie do konkursu sprawił, że jako badacz nie musiałam potwierdzać wiarygodności danych osobowych autorów, ponieważ były udostępnione na stronie (imię i nazwisko, wiek). W innym przypadku należałoby te dane potwierdzić. Badania blogów mogą być prowadzone z wykorzystaniem różnych metod, także z uwzględnieniem bezpośredniego kontaktu z autorami (np. wywiady). Chociaż istotą moich badań była analiza danych tekstowych i wizualnych w blogach, to losowo nawiązałam kontakt z wybranymi autorami, aby potwierdzić interesujące mnie kwestie. Z etycznego punktu widzenia ważne jest uzyskanie zgody autora na wykorzystanie jego prac do przeprowadzenia badań naukowych. W moim przypadku były to blogi konkursowe, dobrowolnie zgłoszone przez autorów do oceny, dzięki czemu treść była publicznie dostępna. Badacza nigdy nie zwalnia to jednak z odpowiedzialności i wrażliwości wobec autorów, ponieważ nasze interpretacje są obciążone błędem subiektywizmu.

Swoją uwagę skupiałam na zdjęciach ilustrujących poszczególne posty publikowane przez nastolatki. Jak zauważa Krzysztof Olechnicki, „zdjęcia i umieszczane czasem pod nimi podpisy mówią o tym, jak autorzy chcieliby być postrzegani przez innych – przedstawienie to jest świadome i celowe, co sprawia, że niemało zdradza na temat osoby autora” [2009, s. 223]. W czasie analizy należy wziąć pod uwagę trzy wymiary: produkcji, odbiorcy oraz samego obrazu [Rose 2016]. Wymiar produkcji jest ściśle związany z zewnętrznym kontekstem zdjęcia (okoliczności powstania, wymiar techniczny). Zdaniem Joanny Gloc [2010, s. 178], w czasie analizy warto

odnosić się do takich parametrów fotografii, jak: sposób kadrowania, operowanie światłem, plan zdjęcia czy technika fotograficzna (kolorowa, czarno-biała, sepia).

W badanych przeze mnie fotografiach posłużyłam się interpretacją hermeneutyczną (indywidualne sensy) oraz semiologiczną, która odnosi się do znaczeń kulturowych. Z jednej strony zależało mi na rozpoznawaniu subiektywnych znaczeń nadawanych przez autorów zdjęć, a jednocześnie chciałam je osadzić w kontekście kulturowym. Według przedstawicieli semiologii (Eco, Barthes), „obraz fotograficzny jest znakiem lub układem znaków, pod którym kryją się znaczenia kulturowe” [Gloc 2010, s. 176]. Roland Barthes [2012] wyróżnia dwa etapy analizy fotografii: poziom denotacji i konotacji, które razem składają się na tzw. „studium”. Denotacja dotyczy tego, co na poziomie bezpośrednim przedstawia dane zdjęcie (rozpoznanie obiektów). Natomiast poziom konotacji odnosi się do symbolicznego znaczenia obrazu oraz odkrywania w nim ukrytych kategorii. W swoich rozważaniach teoretycznych Roland Barthes wprowadza także pojęcie „punctum” na określenie „trzeciego sensu” fotografii, czyli nieuchwytnego znaczenia obrazu, które w jakiś sposób porusza odbiorcę i kieruje jego uwagę na to, co dzieje się poza kadrem. W czasie analizy zebranego materiału wizualnego zastosowałam sześć procedur konotacyjnych, wyróżnionych przez Barthesa, a mianowicie:

- efekty trikowe (techniczna obróbka zdjęcia: tradycyjna lub cyfrowa);
- pozy przedstawianych postaci (mowa ciała: gesty, mimika);
- przedmioty – wskaźniki (rekwizyty wywołujące określone skojarzenia);
- fotogenię (elementy dekoracyjne, ekspozycja, oświetlenie zdjęcia);
- estetyzm (artystyczne środki wyrazu);
- syntaksę (tworzenie serii zdjęć) [Olechnicki 2003, s. 231].

Barthes traktuje obraz fotograficzny jako „komunikat bez kodu“, rodzaj otwartego systemu semiologicznego, który zależy od społecznego i kulturowego odczytania. Semiolog podkreśla, że znaczenie zdjęcia nie jest „osadzone wyłącznie w obrazie fotograficznym, lecz w tym, co dzieje się pomiędzy obrazem a językiem, obrazem a symbolem” [Olechnicki 2003, s. 55]. W takim rozumieniu fotografia stanowi jedną z kulturowych praktyk konstruowania i wyrażania znaczeń. Bardzo istotne jest również „zakotwiczenie” obrazu w tekście, stąd też interpretowałam zdjęcia w odniesieniu do postów, które one ilustrowały.

W kręgu moich zainteresowań znalazły się fotografie amatorskie, czyli prywatne zbiory młodych ludzi, które oni publikują na swoich blogach. Były to za-

równy fotografie turystyczne, rodzinne, portretowe, jak i codzienne. W trakcie odczytywania danych wizualnych możemy zadać pytania: kim są bohaterowie zdjęcia; co robią, jakie uczucia im towarzyszą? Jakie są ich intencje i motywacje? Co chcą nam o sobie przekazać, a co ukryć?

W trakcie gromadzenia i porządkowania materiału badawczego posłużyłam się komputerowo wspomaganą analizą danych jakościowych. Programy typu (CAQDAS) znacznie ułatwiają proces kategoryzowania oraz porządkowania materiału badawczego. „Nie tylko ułatwiają zaznaczanie fragmentów tekstu (czy nawet fragmentów obrazów) i przypisywanie im odpowiednich kodów, ale dają również możliwość łatwego wyszukiwania wszystkich fragmentów analogicznie zakodowanego tekstu” [Gibbs 2011, s. 188]. Ważne jest to, że nie tracimy informacji na temat tego, skąd pochodzi dany fragment. Jest to bardzo przydatne w czasie tworzenia tabeli porównawczych oraz analizowania relacji między wyłaniającymi się kategoriami. W trakcie gromadzenia oraz kategoryzowania danych jakościowych wykorzystałam program komputerowy MAXQDA 12, który posiada szereg użytecznych funkcji, takich jak: importowanie danych wizualnych i audiowizualnych, konstruowanie listy kodów w postaci hierarchicznego drzewa kodowego, porównywanie zakodowanych fragmentów obrazów.

W czasie analizy materiału fotograficznego wykorzystałam kodowanie otwarte danych wizualnych. Przebieg procesu badawczego przedstawia rycina nr 1.

Rycina nr 1. Schemat ilustrujący przebieg procesu analizy danych wizualnych

W trakcie analizy fotografii wykorzystałam także technikę sporządzania notatek, tzw. *memoing* [Babbie 2004, s. 411], które w późniejszym czasie włączyłam do raportu badawczego. Były to głównie noty teoretyczne (intuicje, refleksje, interpretacje) i metodologiczne (dotyczące postępowania badawczego). Interesowała mnie zarówno treść zdjęcia (tematy, wartości, bohaterowie, gesty, rekwizyty) jak i kontekst zewnętrzny zdjęcia (parametry techniczne: rodzaj zdjęcia, efekty trikowe, środki artystycznego wyrazu, użyte techniki fotograficzne).

Przykładem może być zdjęcie autoportretowe Oliwki¹, które stanowiło dla nastolatki pretekst do podjęcia na blogu refleksji na temat rzeczywistości społecznej kreowanej przez media. Zdjęcie odnosi się do postu, który dotyczył życia celebrytów. Nastolatka krytycznie odnosi się do udziału dzieci w programach typu *reality show*, zauważając, że dzieci i młodzież nie potrafią udźwignąć ciężaru popularności. Przechodząc do interpretacji fotografii, na wysokości kieszonek widzimy namalowane zamknięte powieki. *Punctum* zdjęcia, które przyciąga uwagę odbiorcy, jest czarny kapelusz. Bohaterka zasłania nim twarz, tak jakby chciała ukryć się przed światem, w którym wszystko jest wystawiane na pokaz. W tym aspekcie gest zasłaniania twarzy przywodzi na myśl poszukiwanie przestrzeni prywatnej. Ubiór nastolatki w postaci określonej stylizacji nadaje zdjęciu artystyczny wymiar. Tabela nr 1 odzwierciedla istotę zidentyfikowanej symboliki tej autoprezentacji.

Tabela nr 1. Przykładowe rekwizyty na zdjęciu oraz ich znaczenie symboliczne

Rekwizyt występujący na zdjęciu	Znaczenie symboliczne
Czarny kapelusz	Atrybut artysty-celebryty, znak mody
Zamknięte powieki na bluzce	Symbol ochrony prywatności

¹ Zob. Kapelusz jako symbol/attribut artysty-celebryty, znak mody, ochrony prywatności (z bloga Oliwki <http://www.milionioliwka.blogspot.com>)

Rodzaje i tematy fotografii oraz techniki fotograficzne w blogach nastolatków

Każdy gatunek zdjęcia wyznacza określony repertuar tematów. I tak, fotografie turystyczne pokazują migawki wspomnień z odbywanych podróży, a zdjęcia rodzinne ukazują relacje z bliskimi w czasie ważnych uroczystości, takich jak: urodziny, święta, śluby, wesela. W przypadku badanych blogów nastolatki publikowały różne gatunki zdjęć. Fotografie turystyczne przeważnie przyjmowały formę kolażu. Publikowanie serii zdjęć miało odzwierciedlić wielość wrażeń i emocji przeżywanych przez nastolatków w różnych momentach.

Ważną kategorię stanowiły fotografie prezentujące relacje z bliskimi osobami (rodzina, przyjaciele). Tego rodzaju zdjęcia obrazowały rodzinne zwyczaje i rytuały (wspólne robienie ciasta na święta). Ciekawą kategorię stanowiły również zdjęcia ze zwierzętami. Bohaterami fotografii były zarówno zwierzęta domowe (psy, koty, świnki morskie), jak i konie. Komentarze publikowane pod zdjęciami pokazują, jak istotne znaczenie ma dla nastolatków aktywność fotograficzna. Zdjęcia nie tylko ilustrują posty, ale mogą również stanowić metaforę, samodzielną opowieść o przyjaźni, szczęściu czy poszukiwaniu swojego miejsca w świecie.

Osobny obszar tematyczny stanowiły zdjęcia przedstawiające zainteresowania i pasje nastolatków (jazda konna, czytanie książek, górskie wędrówki, odwiedzanie galerii handlowych). Niekiedy nastolatki prosiły bliskie osoby, aby zrobiły im zdjęcie, kiedy trzymają aparat fotograficzny lub kamerę wideo. Miało to pokazać, że aktywność fotograficzna i filmowa stanowi ważną pasję oraz nieodłączny element blogowania.

Interesującą kategorię stanowiły także autoportrety fotograficzne, które pełniły funkcje autoprezentacyjne, będąc wirtualną wizytówką młodych ludzi. W tym przypadku tematem zdjęć było własne ciało (fryzura, tatuaże, napisy na bluzach). Chłopcy uwieczniali na zdjęciach swoje tatuaże w postaci ważnych dla nich sentencji czy symboli religijnych. Z kolei dziewczęta prezentowały multimedialne gadżety, takie jak telefony i zegarki, będące widocznymi znakami statusu społecznego. Warto zauważyć, że czasami na obudowie telefonu występowały ważne dla nastolatków aforyzmy lub wizerunek bliskich im osób. Tak było w przypadku Oliwki, która publikując zdjęcie swojego smartfona, nie tyle chciała się pochwalić modnym gadżetem, co pokazać, że na obudowie telefonu ma zdjęcie młodszej siostry, które zawsze nosi przy sobie.

W trakcie analizy fotografii zauważyłam, że nastolatki i chłopcy bardzo chętnie publikują zdjęcia swoich portretowych z różnymi rekwizytami (buty, kapelusze, torby podróżne). Zauważyłam, że zarówno dziewczęta, jak i chłopcy bardzo chętnie publikują zdjęcia swoich butów. Buty mają konotacje symboliczne. Przywołują na myśl stawianie pierwszego kroku, rozpoczynanie wędrówki. Odnoszą się do sfery planów i zamierzeń oraz podejmowania kolejnych wyzwań. Mogą być symbolem wędrówki i przejawem samostanowienia o sobie. Warto zwrócić uwagę, że trampki czy balerinki są prezentowane w różnych kontekstach życiowych: w sytuacji zadumy, refleksji, w czasie podejmowania decyzji, pokonywania granic własnych możliwości czy rozpoczynania kolejnego etapu w życiu. Pewnym tropem interpretacyjnym może być też napis umieszczony na jednym ze zdjęć. Hasło „Don't be normal” to wezwanie do tego, aby wyróżnić się z tłumu. Nastolatki chcą być wyjątkowi. W tym aspekcie buty odnoszą się do stawiania sobie celów, a także przekraczania granic.¹

Kolorowe trampki, kapelusze czy spodnie z dziurami tworzą sugestywny obraz nastolatka - wagabundy. Podkreśla to również sceneria, w jakiej wykonywane są zdjęcia. Są to najczęściej stare podwórka, ulice, chodniki i murki. W tle pojawiają się odrapane ściany i napisy graffiti. Przestrzeń ulicy kojarzy im się z dzikością i nieskrępowaną swobodą. Bohaterki zdjęć chcą wyglądać zwyczajnie, bo dzięki temu stają się bliskie odbiorcom. Być może dlatego robią sobie zdjęcia, jak siedzą na murkach i krawężnikach. W zdjęciach publikowanych przez autorów blogów powraca motyw podróży oraz poszukiwania własnej drogi, co stanowi symboliczne nawiązanie do okresu dorastania.

Nastolatki i chłopcy w badanych blogach wykorzystywali różne środki artystycznego wyrazu w postaci określonych technik fotograficznych, takich jak chociażby efekt makro w przypadku zdjęć przyrody. Artystycznie rozmyte tło miało skupić uwagę odbiorcy na pierwszym planie poprzez odpowiednie wyeksponowanie szczegółów.

Interesującą techniką było również nakładanie na siebie obrazów, co dawało efekt zwielokrotnionego wizerunku, a także stosowanie odbicia lustrzanego. Tego rodzaju techniki wykorzystywano w przypadku autoportretów fotograficznych, aby pokazać, że każdy człowiek ma wiele twarzy i nie da się uchwycić prawdy czyjegoś portretu. Chłopcy chętnie wykorzystywali komputerowe programy do edycji zdjęć,

¹ Zob. blog Julki: <http://dont-benormal.blogspot.com>

które umożliwiają nakładanie filtrów zmieniających kolorystykę. I tak, odcienie szarości miały wskazywać na to, że prezentowane wydarzenia miały miejsce w dalekiej przeszłości bądź też sugerowały nastrój powagi i refleksji. Niekiedy autorzy celowo wyróżniali poszczególne elementy zdjęcia poprzez nadanie im odpowiedniego koloru. Przykładowo, fotografia utrzymana w tonacji czarno-białej zawierała tylko jeden kolorowy element, który miał szczególne znaczenie dla autora zdjęcia, wskazując na jego poglądy i przekonania. Przykładem może być kolorowy egzemplarz nowego testamentu jako symbol religijności.

Zamiast zakończenia

Każda fotografia to symboliczna opowieść, która wymaga odczytania. Obecnie zdjęcia stają się nie tylko narzędziem konstruowania wizerunku, ale również środkiem tworzenia autobiograficznych wspomnień. Fotografowanie to nie tylko zapisywanie wrażeń i emocji, ale również nadawanie osobistych znaczeń. Stąd szczególna potrzeba podejmowania refleksji badawczej nad odbiorem oraz tworzeniem komunikatów wizualnych. Justyna Nowotniak zauważa, że „metodologia odwołująca się do wizualności ma charakter interdyscyplinarny, otwiera pole wielu naukom społecznym i humanistycznym, nie ogranicza możliwych zakresów badawczych. Analizy wybranych zjawisk kulturowych dokonywane są za pomocą narzędzi, jakimi dysponują: antropologia kultury, socjologia, etnologia, historia sztuki” [2012, s. 11]. Refleksja nad kulturą wizualną stanowi także wyzwanie dla pedagogów. Parafrazując słowa Johna Szarkowskiego, będącego kuratorem Museum of Modern Art w Nowym Yorku, można powiedzieć, że fotografia stanowi zwierciadło, w którym przegląda się nie tylko fotografujący, ale także jego epoka oraz kultura, z której wyrasta [za: Magala 2000, s. 9]. Sięganie po fotografie, jako źródło danych zastanych, może poszerzyć perspektywę badacza oraz wzbogacić opis danych empirycznych poprzez odkrywanie ukrytych znaczeń.

Analiza różnych danych wizualnych zawartych w blogach (jak na przykład zdjęcia, a także filmy wideo, videocasty, które nie były omawiane w tym artykule) pozwoliły mi na wzbogacenie wiedzy na temat świata nastolatków. Analiza fotografii w odniesieniu do publikowanych postów dała podstawy do wyróżnienia między innymi obszarów zainteresowań nastolatków, które dotyczyły nie tylko własnej osoby (marzenia, plany, sukcesy, niepokoje, uzależnienia), ale także otacza-

jącego świata (altruizm, ksenofobia, stereotypy, uprzedzenia, media, sława). Nastolatki w badanych blogach skupiają się na własnych problemach i przeżywanych emocjach. Przywiązują dużą wagę do popularności oraz konstruowania swojego wizerunku sieciowego, który ma być jak najbardziej wiarygodny. Do znaczących wątków tematycznych należą opowieści o dojrzewaniu (problemy wieku dorastania), relacjach z innymi, tolerancji oraz poszukiwaniu szczęścia.

Z przeprowadzonych przeze mnie badań wynika, że blogi mogą być kopalnią wiedzy dla nauczycieli na temat zainteresowań, problemów czy postępów w rozwoju ich uczniów. Dostarczają informacji, w jaki sposób można wspierać młodego człowieka. W tym miejscu pojawia się szansa dla nauczycieli, którzy mogą pomóc młodemu człowiekowi rozwijać jego uzdolnienia w kierunku różnych obszarów życia (kultura, sztuka, historia, przyroda) oraz pogłębiać wrażliwość na otaczający świat. Blogi stanowią nie tylko ważne narzędzie interakcji, ale mogą też pełnić rolę terapeutyczną, polegającą na wzmacnianiu samooceny. Odkrycie indywidualnych talentów czy dzielenie się formami autoekspresji na blogach, może im pomóc bardziej uwierzyć w siebie, a przy okazji bardziej otworzyć się na innych ludzi.

Bibliografia

- Barthes R. (2012), *Światło obrazu. Uwagi o fotografii (fragmenty)*, [w:] M. Bogunia-Borowska, P. Sztompka (red.), *Fotospołeczeństwo. Antologia tekstów z socjologii wizualnej*, Wydawnictwo „Znak”, Kraków.
- Babbie E. (2004), *Badania społeczne w praktyce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Bogunia-Borowska M. (2012), *Fotospołeczeństwo. Społeczno-kulturowe konteksty dyskursu o społeczeństwie*, [w:] M. Bogunia-Borowska, P. Sztompka (red.), *Fotospołeczeństwo. Antologia tekstów z socjologii wizualnej*, Wydawnictwo „Znak”, Kraków.
- Gibbs G. (2011), *Analizowanie danych jakościowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Gliniecka M. (2018), *Multimedialne opowieści o sobie i o świecie w blogach nastolatków* (niepublikowana rozprawa doktorska, napisana pod kierunkiem dr hab. E. Perzyckiej, prof. US.), Uniwersytet Szczeciński, Szczecin.

- Gloc J. (2010), *Zobaczyć więcej. O analizie fotografii prasowej*, „Zeszyty Prasoznawcze” R LIII, nr 3-4 (203-204).
- Konecki K. (2005), *Wizualne wyobrażenia. Główne strategie badawcze w socjologii wizualnej a metodologia teorii ugruntowanej*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” t. 1, nr 1.
- Kubinowski D. (2011), *Jakościowe badania pedagogiczne: filozofia - metodyka - ewaluacja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Lalak D., Ostaszewska A. (2016), *Fotografia i film - dokumentowanie życia*, [w:] D. Lalak, A. Ostaszewska (red.), *Źródła do badań biograficznych. Listy, dzienniki, pamiętniki, blogi, materiały wizualne*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa.
- Magala S. (2000), *Szkoła widzenia*, Biblioteka Formatu, Wrocław.
- Michałowska M. (2012), *Foto-teksty. Związki fotografii z narracją*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Nowotniak J. (2012), *Etnografia wizualna w badaniach i praktyce pedagogicznej*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Olechnicki K. (2002), *Antropologia obrazu. Fotografia jako metoda, przedmiot i medium nauk społecznych*, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Olechnicki K. (2009), *Fotoblogi - pamiętniki z opcją przekazu. Fotografia i fotoblogerzy w kulturze konsumpcyjnej*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa.
- Rose G. (2016), *Interpretacja materiałów wizualnych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Sztompka P. (2012), *Socjologia wizualna. Fotografia jako metoda badawcza*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Ziomba M. (2013), *Historia życia na fotografii. Źródła wizualne w metodzie biograficznej - możliwości i ograniczenia*, „Społeczeństwo i Rodzina” nr 35.